

Bioarqueologia

Codi: 100714

Crèdits: 6

Titulació	Tipus	Curs	Semestre
2500241 Arqueologia	OB	3	1

Professor/a de contacte

Nom: Maria Saña Seguí

Correu electrònic: Maria.Sana@uab.cat

Utilització d'idiomes a l'assignatura

Llengua vehicular majoritària: català (cat)

Grup íntegre en anglès: No

Grup íntegre en català: Sí

Grup íntegre en espanyol: No

Equip docent

Maria Saña Seguí

Raquel Piqué Huerta

Carlos Tornero Dacasa

Cristina Rihuete Herrada

Prerequisits

Haver cursat prèviament l'assignatura "Introducció a l'Arqueologia".

Objectius

L'assignatura forma part de la matèria "Mètodes i tècniques de camp i de laboratori" del grau d'Arqueologia. Els 36 ECTS d'assignatures obligatòries vinculades a la matèria (Mètodes i tècniques de camp en arqueologia prehistòrica, Mètodes i tècniques en arqueologia històrica, Anàlisi dels artefactes, Anàlisi i estudi dels materials arqueològics, Bioarqueologia i Arqueologia quantitativa) tenen per objectiu la introducció als coneixements bàsics de la metodologia i les tècniques de camp i laboratori en arqueologia.

L'assignatura Bioarqueologia dona un èmfasi especial als mètodes i tècniques d'anàlisi de restes arqueozoològiques, arqueobotàniques i antropològiques. Es presenten els mètodes de descripció i anàlisi de la variabilitat de les dades, s'introdueixen aspectes com la contrastació d'hipòtesis estadístiques, l'anàlisi de relacions qualitatives i quantitatives. Els continguts d'aquesta matèria s'orienten a donar als alumnes els instruments bàsics necessaris per poder treballar els materials arqueològics com a categoria de documents històrics.

L'assignatura té un caràcter marcadament pràctic, es prima la docència a partir de la resolució de problemes i les classes pràctiques en els laboratoris docents.

Competències

- Fer i dirigir treballs propis de l'arqueologia de camp: excavació i prospecció.
- Generar propostes innovadores i competitives en la recerca i en l'activitat professional.

- Que els estudiants hagin desenvolupat aquelles habilitats d'aprenentatge necessàries per emprendre estudis posteriors amb un alt grau d'autonomia.
- Que els estudiants puguin transmetre informació, idees, problemes i solucions a un públic tant especialitzat com no especialitzat.
- Que els estudiants sàpiguen aplicar els coneixements propis a la seva feina o vocació d'una manera professional i tinguin les competències que se solen demostrar per mitjà de l'elaboració i la defensa d'arguments i la resolució de problemes dins de la seva àrea d'estudi.
- Respectar la diversitat i la pluralitat d'idees, persones i situacions.
- Utilitzar els principals mètodes, tècniques i instruments d'anàlisi en arqueologia.

Resultats d'aprenentatge

1. Aplicar les tècniques i els instruments d'anàlisi adequats per als casos d'estudi.
2. Aplicar protocols d'execució dels treballs de camp i recollida de mostres.
3. Aplicar tant els coneixements com la capacitat d'anàlisi a la resolució de problemes relatius al camp d'estudi propi.
4. Combinar recursos tècnics procedents de disciplines afins.
5. Dominar les tècniques i els recursos instrumentals propis de l'anàlisi de laboratori arqueològic.
6. Establir protocols de recerca per a projectes de recerca originals.
7. Interpretar els resultats procedents de l'arqueologia de camp inserint-los en el context històric.
8. Organitzar el temps i els propis recursos per a la feina: dissenyar plans establint prioritats d'objectius, calendaris i compromisos d'actuació.
9. Presentar treballs en formats ajustats a les demandes i els estils personals, tant individuals com en grup petit.
10. Reconèixer i posar en pràctica les habilitats per treballar en equip següents: compromís amb l'equip, hàbit de col·laboració, capacitat per incorporar-se a la resolució de problemes.
11. Reconèixer la importància de controlar la qualitat dels resultats del treball i de la seva presentació.
12. Transmetre els resultats de la recerca arqueològica i comunicar conclusions, de manera clara, tant oralment com per escrit, a un públic tant especialitzat com no especialitzat.
13. Utilitzar el vocabulari tècnic específic i d'interpretació de la disciplina.
14. Utilitzar tant eines informàtiques bàsiques (per exemple, processadors de textos o bases de dades) com programes especialitzats necessaris en la pràctica professional de l'arqueologia.

Continguts

Bloc 1.- Arqueobotànica

- Natura i especificitat de les restes arqueobotàniques
- La formació dels conjunts arqueobotànics.
- Mètodes i tècniques de recuperació de les restes botàniques
- La determinació de les restes arqueobotàniques
- Carpologia: els recursos alimentaris. productes, processos de treball i consum
- Antracologia i dendrologia: la gestió dels recursos forestals
- Palinologia: el paisatge vegetal

Bloc 2.- Arqueozoologia

- Les anàlisis de fauna en el marc dels projectes d'investigació arqueològica. Objectius, tendències i conceptes claus en arqueozoologia. La integració de la problemàtica arqueozoològica a la investigació arqueològica.
- La naturalesa del registre paleofaunistic. Les restes de micromamífers. Les restes de peixos. Les restes de mol·luscs. Les restes d'aus. Altres categories de restes: amfibis, rèptils, insectes i àcars.

- La formació dels conjunts de restes de fauna: l'arqueotafonomia. La incorporació de les restes als jaciments arqueològics: agents i condicions. Avaluació dels processos arqueotafonòmics.
- La recuperació de les restes de fauna: unitats i condicions. Representativitat dels conjunts faunístics: la problemàtica del mostreig.
- La classificació anatòmica i taxonòmica de les restes de fauna. La col·lecció de referència. Els manuals. Problemàtica entorn a la determinació d'espècies morfològicament properes. La biometria. L'ADN. Categories i unitats de classificació utilitzades en arqueozoologia. Les bases de dades i mètodes de registre.
- Determinació de l'estructura de les poblacions animals sacrificades. L'estimació de l'edat. Les tècniques proposades: desgast dentari i l'avaluació de l'estat de fusió de les epífisis. La radiografia. La determinació del sexe. Criteris morfològics i criteris osteomètrics.
- Les modificacions antròpiques. Les traces vinculades al processament, distribució i consum dels recursos animals. Identificació dels processos de treball a partir de l'anàlisi de les modificacions experimentades sobre les superfícies òssies. Tècniques implicades en la preparació de l'aliment pel consum: identificació i caracterització a partir del anàlisi de les termoalteracions. Anàlisi del patró de fracturació i la seva relació amb el processat i consum dels animals i productes animals.
- L'anàlisi espacial de les restes de fauna. La fracturació, els remuntatges i les connexions anatòmiques.
- La quantificació i tractament estadístic. Representativitat de les mostres. El número de restes i el número mínim d'individus. La freqüència de les parts de l'esquelet. L'estimació de la quantitat de biomassa potencialment subministrada.
- La interpretació: el mode de gestió dels recursos animals. Tendències en Arqueozoologia.

Bloc 3.- Antropologia biològica

- Teixits ossis, normes anatòmiques, variabilitat i determinació osteològica.
- Ossos humans de l'esquelet axial
- Ossos humans de l'esquelet apendicular
- Les bases de l'anàlisi demogràfica (1): l'estimació de l'edat de mort.
- Les bases de l'anàlisi demogràfica (2): l'estimació del sexe.
- Excavació i registre de tombes: orientació, posició, sequenciació i tafonomia funerària.
- Els ossos humans en la recerca de les pràctiques funeràries.

Metodologia

L'assignatura és de caràcter pràctic, s'impartirà en els laboratoris docents del departament de Prehistòria.

S'articula al voltant de la realització d'exercicis pràctics a través dels quals s'aprendran els procediments de l'anàlisi de les restes arqueobiològiques.

Distribució d'hores per mòdul:

- Arqueozoologia: 21 hores
 - Arqueobotànica: 21 hores
 - Antropologia: 12 hores
-

Activitats formatives

Títol	Hores	ECTS	Resultats d'aprenentatge
Tipus: Dirigides			
Classes pràctiques	50	2	1, 2, 4, 5
Tipus: Supervisades			
Realització d'exercicis pautats d'aprenentatge a partir de les TIC	15	0,6	1, 3
Tipus: Autònomes			
Redacció de treballs	80	3,2	1, 3, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14

Avaluació

L'assistència a les classes pràctiques és obligatòria, s'han de presentar els treballs pràctics dels tres blocs temàtics de l'assignatura.

Es faran proves escrites sobre els continguts de l'assignatura.

Reavaluació:

L'alumant pot presentar-se a la reavaluació de l'assignatura sempre que compleixin els següents requisits:

- Han d'haver-se presentat a totes les proves que consten en la guia docent de l'assignatura de l'any en curs
- Han de haver realitzat les pràctiques.

Activitats d'avaluació

Títol	Pes	Hores	ECTS	Resultats d'aprenentatge
Entrega de treballs	50%	4	0,16	1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14
Exàmens	50 %	1	0,04	6, 9, 10, 12, 13

Bibliografia

Bloc 1.- Arqueobotànica

ALONSO, Natàlia. 1999 *De la llavor a la farina. Els processos agrícoles protohistòrics a la Catalunya Occidental*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 4, CNRS.

ALONSO, Natàlia. 2000 "Cultivos y producción agrícola en época ibérica", a III Reunión d'Economía Ibérica, Saguntum, Saguntum, extra 3, Valencia, 2000, pp. 25-46.

ANDERSON P. (dir.), 1992 *Préhistoire de l'Agriculture. Nouvelles Approches expérimentales et ethnographiques*, Monographie du CRA, n°6, p.321-339

BEKKER, R.M., CAPPERS, R. T.J AND NEEF, R. 2011. Digital Atlas of Economic Plants in Archaeology. The Digital Atlas series (including Cappeters, R. T.J., Bekker, R. M. and Jans, J.E.A. 2009. Digital Atlas of Economic Plants) is well illustrated and provides detailed information. supported by online databases. This series is a

joint project of the Groningen Institute of Archaeology (GIA), the Community and Conservation Ecology Group (COCON), both of the University of Groningen (the Netherlands), and the Deutsches Archäologisches Institut (DAI, Berlin, Germany).

BEHRE, K.-E. i S. JACOMET 1991 "The Ecological Interpretation of Archaeobotanical Data" a: VAN ZEIST, W.; K. WASYLIKOWA; K.-E. BEHRE *Progress in Old World Palaeoethnobotany*, Rotterdam, A.A. Balkema, 1991:81-108

BILLAMBOZ, A. 1996. "Tree-rings and pile dwellings in southwestern Germany: Following in the footsteps of Bruno Huber". In Dean, J. S., Meko, D. M., and Swetnam, T. S. (eds.), *Tree-Rings, Environment, and Humanity: Proceedings of the International Conference*, Tucson, 1994, Radiocarbon, Tucson, AZ, pp. 471-483.

BUXO, Ramon. 1998 *Arqueología de las plantas* Crítica, Barcelona.

BUXÓ, Ramon.; PIQUÉ, Raquel. 2008. *Arqueobotànica. Los usos de las plantas en la Península Ibèrica*. Barcelona: Ariel

CHABAL, Lucie. 1988 "Pourquoi et comment prélever les charbons de bois pour la période antique: les méthodes utilisées sur le site de Lattes (Hérault)" *Lattara* 1:187-222

CHABAL, Lucie. 1992 "La représentativité paléo-écologique des charbons de bois archéologiques issus du bois de feu" *Les Charbons de Bois, les Anciens Écosystèmes et le rôle de l'Homme. Bulletin de la Société Botanique de France*, 139, Actualités Botaniques, 1992-2/3/4:213-236

COLLEDGE, Sue., CONOLLY, J.W., SHENNAN, S.J. 2004. Archaeobotanical evidence for the spread of farming in the East Mediterranean. *Current Anthropology*, 45 (4), 35-58. doi:10.1086/42208

DAMBLON Frederic. (ed.). 2013. *Proceedings of the Fourth International Meeting of Anthracology. British Archaeological Records International Series 2486: 1-251*. DIMBLEDY, G.W. 1985 *The palinology of archaeological sites*. Academic Press, London.

FEBRUARY, E. 1992 "Archaeological Charcoals as Indicators of Vegetation Change and Human Fuel Choice in the Late Holocene at Elands Bay, Western Cape Province, South Africa" *Journal of Archaeological Science*, 19:347-354

FORD, R.I. 1979 "Paleoethnobotany in American Archaeology" a: SCHIFFER, M. (ed.) *Advances in Archaeological Method and Theory*. Vol. 2:285-336. New York Academic Press

GEE, J.H.R. i GILLER, P.S., 1991 "Contemporary community ecology and environmental archaeology" a: HARRIS, D.R. i THOMAS, K.D (ed.) *Modelling Ecological Change. Paper from the tenth Aniversary Conference of the Association for Environmental Archaeology Held at the Institute of Archaeology, UCL* :1-12

HARDY, Karen. AND KUBIAK-MARTENS, L (Eds) 2016. *Wild Harvest: Plants in the Hominin and Pre-Agrarian Human Worlds*. Oxbow Books

HARRIS, D.R. i THOMAS, K.D. ed. 1991 *Modelling Ecological Change. Paper from the tenth Aniversary Conference of the Association for Environmental Archaeology Held at the Institute of Archaeology, UCL* :91-102

HASTORF, Christine A. 1999 "Recent Research in Paleoethnobotany", *Journal of Archaeological Research*, Vol. 7, No. 1:55-103

HASTORF, Christine A.; V.S. POPPER 1988 *Current Paleoethnobotany: Analytical Methods and Cultural Interpretations of Archaeological Plant Remains* The University of Chicago Press

HILLMAN, Gordon. 1981 "Reconstructing Crop Husbandry Practices from Charred Remains of Crops", a R. Mercer (ed.), *Farming Practice in British Prehistory*, p.123-162.

HILLMAN, Gordon.C. 1984a "Interpretation of archaeological plant remains: the application of ethnographic models from Turkey" a W. van Zeist - W.A. Casparie (ed.), *Plants and Ancient Man. Studies in Palaeoethnobotany*, Rotterdam, p.1-41

- JACOMET, Stéphanie. 2006. Identification of cereal remains from archaeological sites. (2nd edition, 2006) IPNA, Universität Basel / Published by the IPAS, Basel University. Download from <http://pages.unibas.ch/arch/archbot/pdf/index.html>
- JACQUIOT, C. 1955 *Atlas d'anatomie des bois de Conifères* Centre Technique du bois, Paris, 2 vol.
- JACQUIOT, C.; TRENARD, Y.; DIROL, D. 1973 *Atlas d'anatomie des bois des Angiospermes* Centre Technique du bois, Paris, 2 vol.
- JENSEN, H ARNE. 1998. Bibliography on seed morphology. Balkema, Rotterdam. INST ARCH BB 5 JEN
- JONES, G. 1992 "Weed phytosociology and crop husbandry: identifying a contrast between ancient and modern practice", *Review of Palaeobotany and Palynology*, 73:133-143.
- JONES, G.E.M. 1984 "Interpretation of archaeological plant remains: Ethnographic models from Greece", aW.van Zeist i W.A. Casparie (ed.), *Plants and Ancient Man.Studies in Palaeoethnobotany*, Rotterdam, p.43-61.
- JONES, G.E.M. 1991 "Numerical Analysis in archaeobotany" a: VAN ZEIST, WASYLIKOWA i BEHRE (eds.) *Progress in Old World Palaeoethnobotany*: 63-80, Balkema, Rotterdam
- JONES, M.K. 1991 "Sampling in Paleoethnobotany" a: VAN ZEIST, WASYLIKOWA i BEHRE (eds.) *Progress in Old World Palaeoethnobotany* 53-62 Balkema, Rotterdam
- KING, F.B. i GRAHAM, R.W. 1981 "Effets of Ecological and Paleoecological Patterns on Subsistence and Paleoenvironmental Reconstructions" *American Antiquity*, vol. 46, n° 1:128-142
- LUDEMANN, T. 2002. Anthracology and forest sites: the contribution of charcoal analysis to our knowledge of natural forest vegetation in south-west Germany. In: Thiébault, S. (ed.). Charcoal analysis: methodological approaches, palaeoecological results and wood uses. British Archaeological Reports International Series 1063: 209-217.
- MARGUERIE, Dominic; HUNOT, J.-Y. 2007. Charcoal analysis and dendrology: data from archaeological sites in north-western France. *Journal of Archaeological Science* 34: 1417-1433.
- MILLER, Naomi. F. 1988 "Ratios in paleoethnobotanical analysis" a C. A. HASTORF & V. S. POPPER (Eds) *Current paleoethnobotany: analytical methods and cultural interpretations of achaeological plant remains*. Chicago, University Press: 72-85
- NASH S. E. "Archaeological Tree-Ring Dating at the Millennium" *Journal of Archaeological Research*, Vol. 10, No. 3, September 2002. Pp:243-275
- PEARSALL, D. M. 2000 *Paleoethnobotany*, second edition. New York: Academic Press.
- PEÑA CHOCARRO, Leonor. 1992 "Los modelos etnográficos en Arqueobotànica: los cereales vestidos", a *Jornadas Internacionales sobre Tecnologia Agraria Tradicional*, p.21-29
- PIPERNO,Dolores. 1988 *Phytolith analysis. An archaeological and geological perspective*. Academic Press. San Diego.
- PIQUÉ, Raquel. 1999 *Producción y uso del combustible vegetal: una evaluación arqueològica*. Treballs d'Etnoarqueologia 3, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid (1999)
- SCHWEINGRUBER, Fritz. H. 1978 *Mikroskopische holzanatomie* Zürcher A.G. Zug
- SCHWEINGRUBER, Fritz. H. 1990 *Anatomie europäischer Hölzer*. Bern und Stuttgart
- SCHWEINGRUBER, Fritz. H. 1996 *Tree rings and environment dendroecology*. Birmensdorf: Swiss Federal Institute for Forest, Snow and Landscape Research- Berne: Haupt.

SHACKLETON, C.M. and PRINS, F. 1992 "Charcoal analysis and the "Principle of least effort"- A Conceptual Model" *Journal of Archaeological Science*, pp: 631-637

SMART, T.L.; E.S. HOFFMAN 1988 "Environmental Interpretation of Archaeological Charcoal" a: HASTORF, C.A.; V.S. POPPER *Current Paleoethnobotany: Analytical Methods and Cultural Interpretations of Archaeological Plant Remains* The University of Chicago Press:167-205

THÉRY-PARISOT, Isabel; CHABAL, Lucie. & CHRZAVZEZ, J. 2010. Anthracology and taphonomy, from wood gathering to charcoal analysis: a review of the taphonomic processes modifying charcoal assemblages, in archaeological contexts. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 291: 142-153.

THIÉBAULT, Stéphanie. (Ed.). 2002. Charcoal analysis: methodological approaches, palaeoecological results and wood uses. *British Archaeological Reports International Series*, 1063: 1-284.

VAN ZEIST, W.; WASYLIKOWA, K. i BERHE, K.E. 1991 *Progres in Old World Palaeoethnobotany*. Rotterdam: Balkema.

WILCOX, George 2005. The distribution, natural habitats and availability of wild cereals in relation to their domestication in the Near East: multiple events, multiplecentres. *Vegetation History and Archaeobotany* 14, 534-541.

ZOHARY, D., HOPF, M. AND WEISS, E. 2012. *Domestication of Plants in the Old World*, 4th edition. Oxford: Oxford University Press. [earlier editions are found under INST ARCH HA ZOH; Issue Desk IOA ZOH] This focuses on crops domesticated in the Near East and which spread to Europe. It also provides useful illustrations for the identification of many of these taxa.

RECURSOS DIGITALS

<http://www.wsl.ch/land/products/dendro/>

<http://seeds.eldoc.ub.rug.nl/>

<http://http://www.plantatlas.eu>

<https://ipna.unibas.ch/archbot/pdf/index.html>

<http://http://insidewood.lib.ncsu.edu>

<http://http://www.wodancharcoal.ie>

Bloc 2. Arqueozoologia

BIBLIOGRAFIA

TEMA 1. Les anàlisis de fauna en el marc dels projectes d'investigació arqueològica:

DAVIS, S.J.M. (1989). *La arqueología de los animales*, Barcelona, Ediciones Bellaterra S.A.

CHAIX, L., MÉNIEL, P.(2005). *Manual de arqueozoología*. Editorial Ariel, Barcelona.

ESTÉVEZ, J. (1991). "Cuestiones de fauna en arqueología". *Arqueología, nuevas tendencias*: 57-81, Madrid, CSIC.

HESSE, B., WAPNISH, P. (1985). *Animal bone Archaeology. From objectives to analysis*. Manuals on Archaeology, 5. Washington, Taraxacum.

PERES, TANYA M. (2010). Methodological Issues in Zooarchaeology, in: A.M. VanDerwarker and T.M. Peres (eds.), *Integrating Zooarchaeology and Paleoethnobotany: A Consideration of Issues, Methods, and Cases*, Springer Science,

REITZ, ELIZABETH J., I ELIZABETH S. WING. (2008). *Zooarchaeology*, 2nd edition. Cambridge University Press, Cambridge, U.K.

TEMA 2. La naturalesa del registre paleofaunístic:

BAKER, ANNE S. (2009). Acari in archaeology. *Exp Appl Acarol.*,49:147-160.

BOUCHET, F. (1997). "La parasitologie: une discipline biologique au service de l'archéozoologie". *Anthropozoologica*, nº 25-26: 61-64.

BRINKHUIZEN, D.C. & CLASON, A.T. (eds.) (1986). *Fish & Archaeology*. Oxford: BAR International Series 294.

GILBERT, B. M., L. D. MARTIN, H. G. SAVAGE (1985). *Avian Osteology*. Flagstaff: B. Miles Gilbert.

KENWARD, H., CARROTT, J. (2006). Insect species associations characterize past occupation sites. *Journal of Archaeological Science* 33: 1452-1473.

SHAHACK-GROSS, R. (2010). Herbivorous livestock dung: Formation, taphonomy, methods for identification, and archaeological implications, *Journal of Archaeological Science*, doi: 10.1016/j.jas.2010.09.019

STAHL, P.W. (1996). The recovery and interpretation of microvertebrate bone assemblages from archaeological contexts. *Journal of Archaeological Method and Theory* 3:31-75.

WHEELER, A., JONES, A.K. (1989). *Fishes*. Cambridge University Press, Cambridge.

TEMA 3. La formació dels conjunts de restes de fauna: l'arqueotafonomia:

BLASCO, M.F. (1992). *Tafonomia y Prehistoria. Métodos y procedimientos de investigación*, Zaragoza, Universidad de Zaragoza.

GISELA GRUPE (2007). Taphonomic and Diagenetic Processes, in: HENKE i TATTERSALL (Edt.): *Handbook of Paleoanthropology*, Pages: 241-259, Springer, Berlin.

LYMAN, R. L. (1994). *Vertebrate taphonomy*. Cambridge University Press, Cambridge, U.K.

O'CONNOR, T. (Edt.) (2004). *Biosphere to Lithosphere: New Studies in Vertebrate Taphonomy*, Oxbow Books.

TEMA 4. La recuperació de les restes de fauna: unitats i condicions:

CLASON, ANTJE TRIENTJE, AND WIETSKE PRUMMEL. 1977. Collecting, Sieving, and Archaeozoological Research. *Journal of Archaeological Science* 4:171-175.

GORDON, ELIZABETH A. 1993. Screen Size and Differential Faunal Recovery: A Hawaiian Example. *Journal of Field Archaeology* 20(4):453-460.

JAMES, S.R. (1997). Methodological issues concerning screen size recovery rates and their effects on archaeofaunal interpretations. *Journal of Archaeological Science* 24:385-398.

TEMA 5. La determinació de les restes de fauna:

CANNON, D.Y. (1987). *Marine Fish Osteology: a manual for archaeologists*. Burnaby, BC: Simon Fraser University

COHEN, A. & SERJEANTSON, D. (1996). *A manual for the identification of bird bones from archaeological sites*. London: Birkbeck College.

HELMER, D. (1995). "Biometria i arqueozoologia a partir d'alguns exemples del Pròxim Orient", *Cota Zero*, 11: 51-60.

HILLSON, S. W. (1992). *Mammal bones and teeth: an introductory guide to methods of identification*. Institute of Archaeology, University College London, London, U.K.

HILLSON, S. W. (2005). *Teeth*. Cambridge University Press, Cambridge.

TEMA 6. Determinació de l'estructura de les poblacions animals sacrificades:

GREENFIELD, HASKEL J. (2010) 'The Secondary Products Revolution: the past, the present and the future', *World Archaeology*, 42: 1, 29 - 54.

HALSTEAD, P. 1998. Mortality models and milking: problems of uniformitarianism, optimality and equifinality reconsidered. *Anthropozoologica*, 27: 3-20.

MULVILLE, J. i OUTRAM, A. (eds) 2005. *The Zooarchaeology of Fats, Oils, Milk and Dairying* (9th ICAZ conference proceedings). Oxford: Oxbow.

ROWLEY-CONWY, PETER (2004). Age at Death: A Zooarchaeological Technique with Implications for Anthropology, Agricultural economics and History. *Journal of Interdisciplinary Studies in History and Archaeology* Vol. 1, No.1 (Summer 2004), pp. 51-59.

RUSCILLO, D. (Edt.) (2005). *Recent advances in ageing and sexing animal bones*, Oxbow Books, Oxford.

TEMA 7. Traces vinculades al processament, distribució i consum dels recursos animals:

SANDRINE COSTAMAGNO, FRANCINE DAVID (2009). Comparison of butchering and culinary practices of different siberian reindeer herding groups. *Archaeofauna* 18: 9-25.

GIFFORD-GONZÁLEZ, D. 1993: Gaps in zooarchaeology analysis of butchery: Is gender an issue? In: Hudson, J. (ed.): *From Bones to Behavior: Ethnoarchaeological and Experimental Contributions to the Interpretation of Faunal Remains*: 181-199. Center for Archaeological Investigations, Southern Illinois University at Carbondale, Carbondale.

GREENFIELD, H.J. (1999). The origins of metallurgy: distinguishing stone from metal cut-marks on bones from archaeological sites. *Journal of Archaeological Science* 26, 797-808.

OUTRAM, A.K. 2001: "A new approach to identifying Bone Marrow and Grease exploitation: why the "indeterminate" fragments should not be ignored". *Journal of Archaeological Science* 28: 401-410.

TEMA 8. La quantificació i tractament estadístic:

DONALD K. GRAYSON & CAROL J. FREY (2004). Measuring Skeletal Part Representation in Archaeological Faunas. *Journal of Taphonomy* 2 (1): 27-42.

GRAYSON, DONALD K. (1979). On the Quantification of Vertebrate Archaeofaunas. In *Advances in Archaeological Method and Theory*, vol. 2, edited by Michael B. Schiffer, pp. 199-237. Academic Press: New York.

LYMAN, R.L. (2008). *Quantitative paleozoology*, Cambridge University Press, Cambridge

TEMA 9. La interpretació: el mode de gestió dels recursos animals:

MALTBY, M. (Edt.) (2005). *Integrating Zooarchaeology*, Oxbow Books, Oxford.

O'DAY, J., VAN NEER, W. (Edts.) (2003). *Behaviour Behind Bones: The Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity*, David Brown Book Company.

ROWLEY-CONWY, P. (Edt.) (2000). *Animal Bones, Human Societies*, Oxbow Books, Oxford.

USEFUL WEBSITES

Virtual comparative specimens:

<http://vzap.iri.isu.edu/ViewPage.aspx?id=230>

<http://hbs.bishopmuseum.org/frc/types.html>

Zooarch e-mail list:

<http://www.jiscmail.ac.uk/lists/ZOOARCH.html>

Zooarchaeological organizations:

Archeozoo - <http://www.archeozoo.org/en>

International Council for ArchaeoZoology <http://www.alexandriaarchive.org/icaaz/>

Bone Commons (ICAZ) - <http://www.alexandriaarchive.org/bonecommons/>

Sites to buy skeletons and casts:

<http://www.animalskeletons.net/>

<http://www.skullsite.co.uk/lists.htm>

<http://theevolutionstore.com/>

ArchNet: Faunal Resources (Links related to identification of animal remains):

http://archnet.asu.edu/topical/Selected_Topics/Faunal%20&%20Zooarchaeology.php

Bioarchaeological References:

<http://www.utep.edu/leb/baref/biblio.htm>

Computerised Bone Templates (presents an approach to the computerized recording of graphical zooarchaeological data using digital image templates and graphic software packages):

<http://www.archaeographica.com>

ICAZ Animal Palaeopathology Working Group:

<http://www.apwg.supanet.com/>

Zooarchaeology Information and Resources:

<http://www.zooarch.com>

Boc 3.- Antropologia física

1. Osteologia humana, antropologia biològica, tafonomia i paleopatologia

BOTELLA, M.C., ALEMÁN, I. y JIMÉNEZ, S.A. (1999), *Los huesos humanos. Manipulación y alteraciones*. Ed. Bellaterra, Barcelona.

BUIKSTRA, J. i UBELAKER, D.H.(eds) (1994), *Standards for data collection from human skeletal remains. Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History organized by Jonathan Haas*, Arkansas Archaeological Survey Research Serie nº 44, Indianapolis.

CAMPILLO, D. i SUBIRÁ, M. E. (2004), *Antropología física para arqueólogos*. Ariel, Barcelona.

HILLSON, S (1996), *Dental Anthropology*, Cambridge University Press, Cambridge.

KIMMERLE, E. H. i BARAYBAR, J.P. (2008), *Skeletal trauma. Identification of injuries resulting from human rights abuse and armed conflict*. CRC Press, Londres.

ORTNER, D.J. (2003), *Identification of paleopathological conditions in human skeletal remains*, Smithsonian Institution, Washington.

ROBERTS, Ch. i MANCHESTER, K. (1995), *The archaeology of disease*. 2ª ed., Cornell University Press, Ithaca, Nova York.

SCHAEFER, M., BLACK, S. i SCHEUER, L. (2009), *Juvenile osteology. A laboratory and field manual*. Academic Press, Londres.

TERMCAT (1993), *Diccionari d'anatomia*, Colecció Diccionaris terminològics, Fundació Barcelona, Barcelona.

UBELAKER, D. H. (1984), *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*, edició revisada, Smithsonian Institution, Washington. (trad. castellà: *Enterramientos humanos. Excavación, análisis, interpretación*. Munibe, supl. 24, Sociedad de Ciencias Aranzadi, Donostia, 2003).

WALDRON, T. (2009), *Palaeopathology*. Cambridge University Press, Cambridge.

WHITE, T. D. (1991, 2011 -3ª ed.-), *Human Osteology*, Academic Press, Nova York.

2. Aplicacions bioarqueològiques

AMBROSE, S.H. i KATZENBERG, M. A. (eds.), (2000), *Biogeochemical Approaches to Paleodietary Analysis*. Advances in Archaeological and Museum Science 5, Kluwer Academic Publishers, Londres.

BOCQUET-APPEL, J.P. (2008), *Recent Advances in Paleodemography*. Springer, Dordrecht.

BROWN, T. i BROWN, K. (2011), *Biomolecular Archaeology. An introduction*. Wiley-Blackwell. Oxford.

COHEN, M. N. i CRANE-KRAMER, G. M.M. (eds.) (2007), *Ancient Health. Skeletal indicators of agricultural and economic intensification*. University of Florida, Tampa.

RIHUETE, C. (2000), *Dimensiones bioarqueológicas de los contextos funerarios. Estudio de los restos humanos de la necrópolis de la Cova des Càrritx (Ciutadella, Menorca)*, Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. [<http://tdx.cat/handle/10803/5500?show=full>]

DELGADO DARIAS, T. (2009), *La historia en los dientes. Una aproximación a la Prehistoria de Gran Canaria desde la Antropología Dental*. Cabildo de Gran Canaria, Col. Cuadernos de Patrimonio Histórico nº 8, Las Palmas.

DUDAY, H. (2009), *The Archaeology of the Dead: Lectures in Archaeoethnology*. Oxbow Books, Londres.

GOWLAND, R. i KNÜSEL, Ch. (eds.) (2006), *Social Archaeology of Funerary Remains*. Oxbow Books, Londres.

JURMAIN, R. (1999), *Stories from the skeleton. Behavioral Reconstruction in Human Osteology*. Gordon & Breach, Londres.

KATZENBERG, M. A. i SAUNDERS, S. R. (eds.) (2008), *Biological Anthropology of the Human Skeleton*. 2ª ed., Wiley-Liss, Hoboken.

LARSEN, C.E., HILLSON, S.W., BOZ, B., PILLOUD, M.A., SADVARI, J.W., AGARWAL, S.C., GLENCROSS, B., BEAUCHESNE, P., PEARSON, J., RUFF, Ch.B., GAROFALO, P., HAGER, L.D., HADDOW, S.D. y KNÜSEL, Ch.J. (2015), " Bioarchaeology of Neolithic Çatalhöyük: lives and lifestyles of an early farming society in transition", *Journal of World Prehistory*, DOI 10.1007/s10963-015-9084-6.

LEWIS, M.E. (2007), *The Bioarchaeology of Children. Perspectives from biological and forensic anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.

MÁRQUEZ GRANT, N., RISSECH, C., LÓPEZ-COSTAS, O., ALEMÁN, I. i CARO, L. (2011), "Spain", en MÁRQUEZ GRANT, N. y FIBIGER, L. (eds.), *The Routledge Handbook of Archaeological Human Remains and Legislation*. Routledge, Nova York: 423-440.

MARTIN, D.L. i HARROD, R.P. (2015), "Bioarchaeological contributions to the study of violence", *Yearbook of Physical Anthropology*, 156: 116-145.

MARTIN, D.L., HARROD, R.P. i PÉREZ, V.R. (2013), *Bioarchaeology. An integrated approach to working with human remains*. Manuals in Archaeological Method, Theory and Technique, Springer, Nova York.

RIHUETE, C. (2000), *Dimensiones bioarqueológicas de los contextos funerarios. Estudio de los restos humanos de la necrópolis de la Cova des Càrritx (Ciutadella, Menorca)*, Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. [<http://tdx.cat/handle/10803/5500?show=full>]

ROBERTS, Ch. A. (2009), *Human remains in archaeology: a handbook*. Council for British Archaeology, col. Practical Handbooks in Archaeology, nº 19, York.

STODDER, A.L.W., i PALKOVICH, A.M. (eds.) (2012), *The bioarchaeology of individuals*. University Press of Florida, Gainesville.

WEISS, E. (2009), *Bioarchaeological Science. What we have learned from human skeletal remains*. Nova Science, Nova York.

3. Recursos electrònics

Kimmerle, E.H., TISE, M.L. y HUMPHRIES, A.L. (2012), *Data Collection Protocol for Human Identification*
<http://forensics.usf.edu/data/dcp.pdf>

Explorador d'anatomia humana *Inner Body* amb secció específica sobre el sistema esquelètic

<http://www.innerbody.com/image/skelfov.html>

The University of Texas: osteologia i anatomia primatològica comparada; inclou vistes 3D i moviment

<http://www.eskeletons.org/taxon/human/boneviewer/skull/cranium.html#Anterior>

Exercicis d'osteologia humana

<http://www.free-anatomy-quiz.com/skeletalsystem.html>

Jocs d'osteologia humana *Whack-a-Bone*

<http://www.anatomyarcade.com/games/WAB/WAB.html>

Osteoware, Smithsonian Institution (2011): software lliure per el registre informatitzat de restes humanes en bases de dades (basat en els *Standards* de Buikstra i Ubelaker - inclou manual)

<http://osteoware.si.edu/>

Exhumació de fosses de la guerra civil espanyola. Conferència de Francisco Etxeberria (Porreres, Mallorca, 19 de novembre de 2016)

<https://www.youtube.com/watch?v=c4TEaGDLA8>